

کتابخانه جامع
جامعه العلوم
معاونت پژوهش
مرکز جهانی علوم اسلامی
۱۳۸۵

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

عنوان:

عالم برزخ ماهیت و ویژگی‌ها

استاد رأی‌نما:

حجة الاسلام والمسلمین شیخ حسن قدردان (دام عزه)

۱۵۱۳۱۷

نگارنده:

عبدالله واعظی

سال تحصیلی: ۸۲-۱۳۸۳

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۸۷۴

تاریخ ثبت:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

۶	اهداء:
۷	تقدیر و تشکر:
۸	مقدمه:
۸	تعریف موضوع:
۸	فرضیه تحقیق:
۸	روش تحقیق:
۹	هدف تحقیق:
۹	موانع تحقیق:
۱۰	پیشگفتار:

فصل اول: «تعریفهای لغوی و اصطلاحی برزخ»

۱۷	الف - تعریف لغوی برزخ:
۱۸	ب - اما تعریفهای اصطلاحی برزخ:
۱۸	۱ - برزخ در اصطلاح عرفا:
۱۹	۲ - برزخ در اصطلاح متکلمان:
۲۰	۳ - برزخ در اصطلاح مفسران:
۲۲	۴ - برزخ در اصطلاح فلاسفه:
۲۳	جمع بندی:

فصل دوم: ماهیت عالم برزخ از دیدگاه فلاسفه، متکلمین و عرفا

۲۵	تذکر دو نکته:
۲۵	۱ - جریان تکاملی انسان:
۲۵	۲ - ماهیت عالم برزخ دو جهت دارد:
۲۹	الف - دیدگاههای فلاسفه اسلامی:

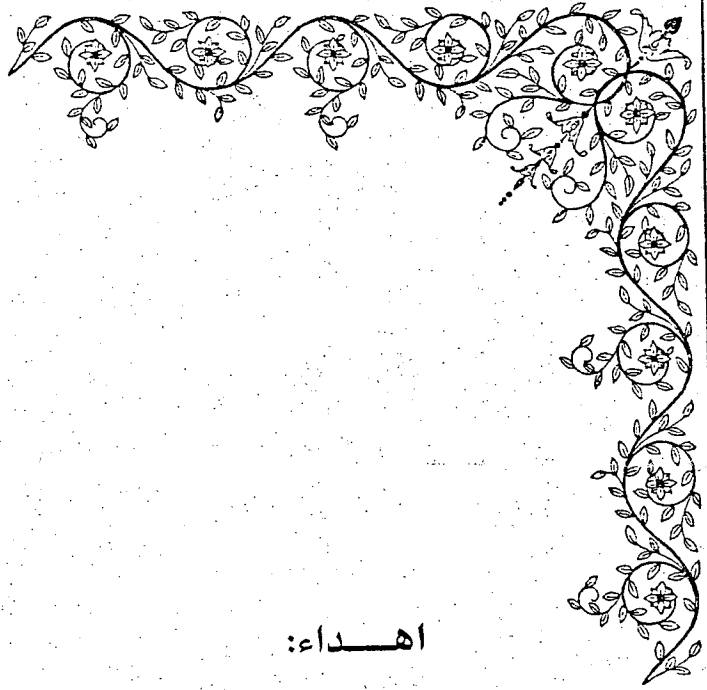
۱- الف: نظریه فلاسفه مشأ:	
۱- نظریه ارسطو در مراتب عوالم وجود:	۲۹
۲- نظریه ابن سینا در مراتب عوالم وجود:	۳۱
۲- الف: نظریه فلاسفه اشراق:	۳۳
تأملی در عالم مثال شیخ اشراق:	۳۵
ادله شیخ اشراق برای اثبات عالم مثال:	۴۰
۳- الف: نظریه صدر المتألهین در باب ماهیت عالم برزخ:	۴۵
ب- عالم برزخ از دیدگاه متکلمین:	۵۰
۱- ب: نظریه شیخ مفید:	۵۱
۲- ب: نظریه شیخ صدوق:	۵۸
ج- نظریه عرفا:	۵۹
۱- ج: مراتب عوالم هستی از نظر عرفاء:	۵۹
۲- ج: خیال مطلق و خیال مقید:	۶۳
توضیح نظریه عرفا:	۶۴
جمع بندی و نتیجه:	۶۶
فصل سوم: برزخ در آئینه وحی	
۱- زنده بودن شهیدان:	۷۰
۲- عرضه عذاب و نعمت در صبحگاهان و شامگاهان:	۷۱
۳- بشارت فرشتگان به نعمت های فعلی:	۷۳
۴- وعده اجر کامل در قیامت:	۷۴
۵- دوبار مردن و زنده شدن:	۷۵
۶- تصریح به عالم برزخ:	۷۸
جمع بندی:	۷۹

فصل چهارم: برزخ از دیدگاه سنت

- الف - ماهیت عالم برزخ: ۸۳
- ب - قالب مثالی انسان در عالم برزخ: ۸۸
- ج - مکان عالم برزخ: ۹۱
- د - ارتباط عالم برزخ با عالم دنیا: ۹۳
- جمع بندی: ۱۰۱

فصل پنجم: ویژگیها و تمایزات عالم برزخ

- ۱ - عالم مثال و خیال: ۱۰۳
- ۲ - عالم برزخ یا ملکوت عالم ماده: ۱۰۵
- ۳ - نظام شب و روز در عالم برزخ: ۱۱۳
- ۴ - متوسطین و مستضعفین برزخ ندارند ۱۱۹
- ۵ - در عالم برزخ شفاعت نیست: ۱۲۶
- ۶ - سرنوشت‌های اختصاصی و مجزا: ۱۳۲
- جمع بندی: ۱۳۴
- فهرست منابع ۱۳۵

اهداء:

این ذره ناچیز را اهداء می‌کنم به آقای مان و
مولای مان بقیة الله الاعظم روحی له الفداء
حضرت حجة بن الحسن العسکری امام الزمان
عجل الله تعالی فرجه الشریف و ثواب آن از
پدر و مادرم که اکنون در عالم برزخ در جوار
رحمت حضرت حق است انشاء الله.

تقدیر و تشکر:

خیلی به جا است که از حضرت حجة الاسلام و
المسلمین جناب استاد آقای شیخ محمد حسن قدردان که
در طول تحقیق من را کمک فرمودند و از راهنمایی های
معظم له کمال استفاده را بردم تقدیر و تشکر نمایم جزاکم
الله خیر الجزاء انشاء الله.

عبدالله واعظی

مقدمه:

تعریف موضوع:

عالم برزخ عالمی است که در قوس صعودی بعد از عالم ناسوت و قبل از عالم قیامت کبری واقع شده است و از نظر زمانی در طول عالم ماده و از نظر مکانی در ملکوت همین عالم است، برزخ عالمی است حقیقی و روحانی و اجسام مثالیه و نوریه الی نفخ صور ثانی در آن عالم زندگی می کنند و حکمای اسلامی در اصطلاحات خود از او به عالم خیال منفصل یاد نموده و اهل کشف و شهود به عالم مثال تعبیر کرده است در قرآن واژه (برزخ) بر آن عالم اطلاق شده است.

فرضیه تحقیق:

از آنجایی که موضوع رساله (عالم برزخ ماهیت و ویژگیها) یک موضوعی اعتقادی است و مربوط معاد می باشد و معاد اصلی از اصول دین مبین اسلام است لهذا این موضوع را از طریق آیات و روایات و دیدگاه اندیشمندان اسلامی مورد تحقیق قرار می دهم تا حقیقت و اضلاع آن روشن شود و تمام زوایای آن مستجل گردد.

روش تحقیق:

تحقیقی که پیرامون این موضوع صورت گرفته است از طریق کتابخانه ها بوده به این صورت است که اول تمام منابع و مأخذ مربوط به آن شناسای شد و تمام اجلاد

و فصول مباحث ثبت و ضبط شد و در مرحله دوم تمام اطلاعات فیش برداری گردید و اطلاعات جمع آوری شده تنظیم و فصل بندی شد و طی سه مرحله پایان نامه تهیه و تکمیل گشت.

هدف تحقیق:

هدف از تحقیق این موضوع خلأ بود که احساس کردم و دیدم که هیچ تحقیقی در این موضوع به طور مفصل صورت نگرفته است و کتاب‌های هم که در این اواخر تألیف شده به ترجمه چند آیه و روایات بسنده کرده است. لهذا احساس کردم که تحقیقی پیرامون عالم برزخ که در یک قدمی ما قرار دارد و آشنایی جوامع اسلامی خصوصاً جوانان مسلمان که امروزه مورد هجوم فرهنگ‌های شیطانی واقع شده یک نیاز جدی است.

موانع تحقیق:

در این تحقیق با موانع زیادی روبرو بودم از جمله کمبود منابع در موضوع تحقیق و مع الاسف یک منبع مستقل و دسته اول در این موضوع وجود ندارد و فقط مباحث در لابلای کتاب‌های مطرح است و کمبود منابع تحقیق را با مشکل مواجه می‌ساخت.

و همچنین کمبود هزینه تحقیق و نداشتن یک زمان مناسب و عدم آشنایان با کتابخانه‌های تخصصی.

پیشگفتار:

یکی از مباحث که در فعل باری تعالی مطرح می شود (کلیات عوالم وجود) است و مقصود ما از عوالم اعم از عوالم که در قوس نزولی و قوس صعودی است میباشد یعنی در نخستین حرکت بسوی کمال ما از مبدأ هستی فاصله گرفته و در سیر صعودی به مبدأ هستی نزدیک می شویم.

مراد ما از عوالم در قوس نزولی عبارت از موجود یا موجوداتی است که در مجموعه هستی مرتبه خاص را اشغال کرده است بطور که محیط به مادون خود و محاط بر مافوق خود باشد به عبارت دیگر از یک جهت علت و از جهت دیگر معلول بوده باشد.

طبق این اصل تمام اجسام و جسمانیات با اینکه اجسام و اجناس و انواع متعدد هستند همه آنها یک عالم محسوب خواهند شد چون هیچ یک از این اجناس و انواع احاطه وجودی بر دیگری را ندارد ولی از نظر لغت هیچ مانعی وجود ندارد که واژه عالم بر یک نوع خاص یا بر جنس خاص اطلاق بشود چون آنها در زندگی خود نظم و نظامات خود را دارد، مثلاً عالم پرندگان و عالم مورچه گان هر کدام روشها و برنامه های خاص خود را دارند که آن دیگری ندارند.

بدین جهت است که عده زیادی از مفسرین جمله (رب العالمین) را در قرآن ناظر به همین معنای لغوی دانسته است^(۱)، اما فلاسفه این اطلاق را قبول نکرده است و متکلمین هم این استعمال را رد کرده است و اینها مجموعه عالم هستی را در عرض

۱ - شیخ ابوعلی الفضل بن الحسین الطبرسی؛ مجمع البیان، ج ۱، ص ۲۲.

هم دانسته و مجموع هستی را یک عالم حساب می‌کنند.

بعد از توضیح مطلب فوق اکنون می‌گوییم آنچه که برای ما بالعین و الحس ثابت شده است عالم ماده و طبیعت است و این عالم آخرین نقطه در قوس نزولی و آغازین نقطه در قوس صعودی است حکما وقتی این عالم را در مقابل سایر عوالم نام می‌برند از آن به عالم (ناسوت) یاد می‌کنند و عالم دیگری که به حکم دلایل و براهین برای ما ثابت شده است عالم الوهیت است یعنی ذات مقدس واجب الوجود که مستجمع جمیع صفات کمالیه است و ذات واجب الوجود به تنهایی عظیم‌ترین عالم است چون ذات حق محیط بر تمام عوالم مادون خود اعم از نزولی و صعودی است و ذره‌ای از وجود امکانی از احاطه قیومی او خارج نیست و فلاسفه وقتی این عالم را نام می‌برند از او به عالم (لاهورت) یاد می‌کنند.

سؤال که در اینجا خود به خود مطرح می‌شود این است که آیا بین این دو عالم

یعنی بین عالم لاهوت و عالم ناسوت عوالم دیگری نیز وجود دارد یا نه؟

فلاسفه و حکماء جواب هائی زیادی داده‌اند و اکثر جواب‌ها از ذات واجب الوجود و بساطت او شروع می‌شود و اینطور می‌گویند که چه نوع وجود می‌تواند صادره اول و بلاواسطه بوده باشد و گفته‌اند که صادره اول باید بسیط‌ترین و در عین حال کامل‌ترین و وسیع‌ترین ممکنات بوده باشد و چنین موجود جز اینکه مجرد از زمان و مکان و مجرد از ماده باشد نمی‌تواند وجود داشته باشد و از طرف دیگر باید این وجود از جهت علت بر مادون خود و از جهت دیگری معلول بر ما فوق خود بوده باشد و چنین موجودی حتماً ذی ماهیت است چون این دو تا لازم و ملزوم هم است. این موجود را گفته‌اند عالم عقل است و وقتی او را در مقابل سایر عوالم نام می‌برند از او به عالم جبروت یاد می‌کند.

و هم چنین فلاسفه عالم دیگری را نیز مدعی است که او واسطه بین عالم جبروت

و عالم ناسوت است یعنی عالمی که محیط بر عالم طبیعت و محاط بر عالم عقول مجرد است و این را هم گفته است که هم فهرستی از عالم طبیعت در آن وجود دارد و هم فهرستی از عالم عقل در آن وجود دارد و اصطلاحاً از آن عالم به عالم مثال مقداری یاد کرده است^(۱).

و دو باره اشیاء با سیر صعودی به سوی حق رجوع می‌کند و در این دایره از هیولای اولی و ماده المود شروع می‌نماید و به انسان کامل که سنبل عالم طبیعت است ختم می‌شود و انسان کامل را حکما مظاهر عقل عاشر و بعضی از حکماء اسلامی مظهر عقل نخستین و صادره اول می‌دانند بنا بر این نظریه قوس نزول با قوس صعود تا مقام عقل مطابقت و به مجرد ورود انسان کامل در مقام سیر به مقام واحدیت از یک دیگر جدا می‌شود چون فناء فی الله اختصاص به انسان دارد و مقام ملائکه نیست.

فرشته گرچه دارد قرب درگاه ننگجد در مقام لی مع الله

و حکماء اسلامی سیر در این دایره هستی را در اصطلاح خود قوس صعودی نام نهاده است^(۲).

و انسان از عالم طبیعت به عالم مثال و روحانی و از عالم مثال به عالم عقول و سپس به مبدأ اعلا و اصل می‌شود که آخرین مرحله سیر انسان و نقطه نهائی تکامل و دخول بعالم مجردات است^(۳).

۱ - معاد، صدر الدین محمد شیرازی، ص ۳۲۵. ربانی نقابی معاد از دیدگاه قرآن، حدیث، فلسفه، ص ۲۱۷. حکیم بنایی لاهیجی رساله توره در عالم مثال، ص ۱۲ تا ۵۶. ملاحادی سبزواری، اسرار الحکم، ص ۳۲۵ اصل چهارم. عبد الرزاق فیاضی لاهیجی، گوهر مراد، فصل دوم از باب چهارم از مقاله سوم، ص ۶۰۲-۶۰۵.

۲ - سید جلال الدین آشتیانی، شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم، ص ۵۱۵.

۳ - ملاصدرا، مبدأ و معاد، ص ۳۲۶.

«فرق بین برزخ یا مثال در قوس نزولی و مثال در قوس صعودی»:

عالم مثال عبارت است از عالمی روحانی و مجرد و موجود و از لحاظ جسمیت و تجسم یعنی جسم بودن و محسوس بودن و متعدد بودن شبیه جوهر جسمانی موجود در عالم ماده و از لحاظ تجرد و برائت از قبول حرکت و ابناء از تغییر و کون و فساد شبیه است به عالم عقلانی از جوهر مجرد و عقول مطهره بعبارت روشن تر عالم مثال از نظر ماهیت نه جسم مادی میباشد و نه جوهر مجرد عقلانی بلکه او آئینه است برای هر دو.

به همین مناسبت این عالم را برزخ گفته است که حد فاصل بین دو عالمند.

محقق قیصری در مقدمه بر فصوص الحکم محی الدین بن عربی می فرماید: «و کلّ ما هو برزخ بین شیئین لا بد ان یکون غیر هما بل له جهتان یشبهه بکل ما یناسب عالمه^(۱)».

و ایشان عبارات خود را ادامه می دهد تا به این جا می رسد که خود اظهار نظر می فرماید: «و الحق ان الحقائق الجوهرية موجودة في كل من العوالم الروحانية و العقلية و الخيالية و لها صور بحسب عوالمها... و انما یسمى بعالم المثال لکونه مشتملاً علی صور ما فی العالم الجسمانی و لکونه اول مثال صوری لما فی الحضرة العلمية الالهية من صور الاعیان و الحقائق و یسمى ایضاً بالخیال المنفصل لکونه غیر مادی تشبیهاً بالخیال المتصل^(۲)».

کوتاه سخن اینکه وجود بعد از طی مدارج از عالم مثال به عالم ماده و هیولا

۱ - محقق قیصری، مقدمه قیصری بر فصوص الحکم ابن عربی، ج ۱، ص ۷۷.

۲ - همان مدرک، ص ۷۷.

می‌رسد و عالم ماده چون قوه محض است و از طرف قابل کمالات غیر متناهی می‌باشد به استمداد فیض به طرف کمالات حرکت می‌کند و بعد از تکامل در عالم ماده به طوری که در این عالم دیگر جای برای تکامل نیست به سوی عالمی که از آنجا سیر تکاملی خود را آغاز کند تا به حق برسد و آن عالم برزخ است که بعد از عالم ماده می‌باشد.

و فرق اساسی این خواهد بود که وجود در قوس نزول از اشرف به اخس می‌رسد یعنی فیض از عقول آغاز می‌شود و بعد از طی مدارج به ماده ختم می‌شود ولی در قوس صعودی فیض از اخس شروع می‌کند و بعد از طی مدارج اخس به اشرف می‌رسد لهذا قاعده امکان اشرف در قوس نزولی و قاعده امکان اخس در قوس صعودی جریان خواهد داشت و بعد از تحقق قوس صعودی دائرة وجود تمام می‌شود و همه نهایات به بدایات رجوع می‌کند.

محقق قیصری می‌فرماید: «علیک ان تعلم ان البرزخ الذی یکون الارواح فیه بعد المفارقتة من النشأة الدنیویة هو غیر البرزخ بین الارواح المجرده و بین الاجسام لان مراتب تنزلات الوجود و معارجه دوریه و المرتبة التي قبل النشأة الدنیویة هی من مراتب التنزلات و لها الاولیة و التي بعدها من مراتب المعارج و لها الاخریة و ایضاً الصور التي يلحق الارواح فی البرزخ الاخر انما هی صور الاعمال و نتیجة الافعال السابقة فی النشأة الدنیویة بخلاف صور البرزخ الاول فلا یکون کل منهما عین الاخر^(۱)». «و ان هذا البرزخ غیر الاول و یرسمی الاول

بالغیب الامکانی و الثانی بالغیب المحالی لامکان ظهور ما فی الاول فی الشهادة
و امتناع رجوع ما فی الثانی الیها الا فی الاخرة و قلیل من یکاشفه^(۱)».

و فردوسی رضوان الله تعالى علیه می فرماید:

به بگذشتن از گورمان چاره نیست که جان را جز از گور گهواره نیست
خلاصه: برزخ در قوس نزولی غیر از برزخ در قوس صعودی است چون در اول
مراتب تنزلات وجود تفصیل است اما مراتب وجود در قوس صعودی اتصال است و
مراحل وجود در این دائره معنای انا الیه راجعون است.

فصل

«تعريفهای لغوی»

«واصطلاحی برزخ»

اول

جهت اینکه معنی لغوی و اصطلاحی این واژه بیشتر روشن شود نمونه‌هایی از تعریف‌های لغوی و اصطلاحی آن را نزد فلاسفه، عرفا، مفسرین و متکلمین به شرح زیر توضیح می‌دهم:

الف - تعریف لغوی برزخ:

علماء اهل لغت وقتی واژه برزخ را معنی می‌کنند تقریباً بر یک معنی اتفاق نظر دارند و می‌گویند: «برزخ آن حد فاصل و حائل بین دو شیء را گوید» که ذیلاً به دو مورد آن اشاره می‌کنم:

۱- «مفردات راغب اصفهانی»: «البرزخ الحاجز و الحد بین الشیئین. البرزخ فی القيامة الحائل بین الدنیا و بین بلوغ المنازل الرفیعة فی الاخرة قبل البرزخ ما بین الموت الی القيامة^(۱)».

۲- لسان العرب: «البرزخ ما بین کل شیئین. و فی الصحاح: الحاجز بین الشیئین. البرزخ ما بین الدنیا و الاخرة قبل الحشر من وقت الموت الی البعث فمن مات فقد دخل البرزخ. و فی حدیث علی (رضوان الله تعالی علیه) انه صلی یقوم فاستوی برزخا قال الکسائی قوله فاستوی برزخا ای اجعل واسقط^(۲)».

(برزخ آن چیزی ست که بین دو شیئی واقع شده است و در صحاح است: برزخ

۱ - معجم مفردات القرآن، راغب اصفهانی، ص ۴۱.

۲ - ابن منظور مصری، لسان العرب، ج ۳، باب الحاء المعجمة، فصل الباب، ص ۸.

یعنی آن چیزی که مانع می شود بین دو شیء، برزخ آن چیزی است که بین دنیا و آخرت واقع شده است که عبارتند از زمان موت تا یوم البعث پس کسی که بمیرد داخل برزخ می شود).

ب - اما تعریف های اصطلاحی برزخ:

عالم برزخی که ما بدنبال تحقیق آن هستیم برزخ در قوس صعودی است، مذاهب و مکاتب اسلامی به خصوص مذهب حقه امامیه اعم از فیلسوفان، متکلمان، مفسران و عرفا در میدان عرفان، با دلایل و براهین خاص خود شان قائل بر ثبوت آن شده اند و هر کدام اصطلاح خاص خود شان را از عالم برزخ دارند که ما ذیلاً فقط اصطلاحات آن گروه را مرور می کنیم:

۱ - برزخ در اصطلاح عرفا

محمی الدین ابن عربی: شیخ اکبر محمی الدین ابن عربی وقتی از کلیات عوالم وجود بحث می کند عوالم را در دو دایره و دو قوس نزولی و صعودی قرار می دهد و در مقام تفریق بین برزخ در قوس نزولی و برزخ در قوس صعودی اصطلاح خاص خودش را دارد که می فرماید:

«هذا البرزخ غیر الاول و یسمی الاول بالغیب الامکانی و الثانی بالغیب المحالی لامکان ظهور مافی الاول فی الشهادة و امتناع الرجوع مافی الثانی الیها^(۱)».

یعنی برزخ در قوس صعودی غیر از برزخ در قوس نزولی است برزخ در دایره

۱ - محمی الدین ابن عربی، فتوحات مکیه، ج ۳، باب الحادی و العشرین و ثلاثمئة، ص ۲۳۲.

نزول مسمی به غیب امکانی است ولی برزخ در قوس صعودی مسمی به غیب محالی است چون در این برزخ هر چه هست صعود است و حقیقت و واقعیت اعمال است و آنها در این نشأ ظهور و بروز پیدا نمی‌کند و رجوع حقیقت اعمال در عالم ماده محال خواهد بود و معلوم نیست این عالم منشاء ظهور و وجود عالم برزخ در قوس صعودی بوده باشد و ظهور صور مثالی در عالم برزخ صعودی و پس از مرگ خواهد بود بر خلاف برزخ در قوس نزولی چون برزخ در قوس نزولی ظهوری در عالم شهادت دارد و عالم ماده و یا به عبارت عالم شهادت تعیین برزخ نزولی است بدین جهت آن را برزخ امکانی دانسته است.

محقق قیصری: «اعلم انّ العالم المثالی هو عالم روحانی من جوهر نورانی شبیه بالجواهر الجسمانی فی کونه محسوساً مقداریاً و بالجواهر المجرّد العقلی فی کونه نورانیاً و لیس بجسم مرکب مادی و لا جوهر مجرد عقلی لانه برزخ و حد فاصل بینهما^(۱)».

۲ - برزخ در اصطلاح متکلمان:

متکلمین وقتی از عالم پس از مرگ بحث می‌کنند در آن عالم اصطلاح را که از آیه: «وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ»، اقتباس کرده است به کار می‌برند و متکلمین از فاصله بین مرگ تا قیامت و آن مدت زمان را که بین عالم طبیعت و بین عالم قیامت کبری قرار دارد، اصطلاحاً برزخ گفته است.

شهید صدر: السید علی الحسینی الصدر که از مرآة الانوار نقل می‌کند: «البرزخ هو ما بین العالمین الدنیا و الاخرة»، عالم برزخ آن عالمی است که بین دو

۱ - محقق قیصری، مقدمه قیصری بر فصوص الحکم، محی الدین بن عربی، ج ۱، ص ۳۳ - ۳۰.

عالم دنیا و آخرت قرار دارد (۱).

دقیقاً مراد شان از برزخ عالم برزخ است که در قوس صعودی قرار گرفته است و مراد شان عالمی است که بعد از مرگ ارواح انسان وارد آن عالم می شود.

سید عبدالله شبر: «المراد بالبرزخ العالم الذی مابین الموت و القيامة (۲)».

این دو اصطلاح از نظر مفهوم و معنا هیچ تفاوت ندارد چون در تعریف دوم هم عالمی را بین مرگ تا قیامت فاصله شده است اصطلاحاً برزخ خوانده است.

فیض کاشانی: البرزخ هی حالة التی تکون بین الموت و البعث و هو مدة اضمحلال هذا البدن المحسوس الی وقت العود و یکون الروح فی هذه المدة فی بدنھا المثالی الذی یری الانسان نفسه فیھ فی النوم (۳)».

محقق طوسی: «عذاب قبر به جهت امکان وقوعی و تواتر اخباری که دلالت بر آن دارد حتمی است (۴)».

مراد اینها از قبر همان برزخ و عالم پس از مرگ خواهد بود و اینها مراد شان را از قبر... در استدلال های خود روشن نموده است.

۳ - برزخ در اصطلاح مفسران:

ما وقتی به تفسیر مفسران قرآن مراجعه می کنیم می بینیم که مفسرین بالاتفاق در

ذیل آیه: ﴿وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾، که تنها ترین آیه در قرآن است که از عالم و نشأی بعد از مرگ تعبیری به برزخ کرده اند، همان معنی لغوی واژه برزخ را

۱ - سید علی الحسینی الصدر، العقائد الحقہ، ص ۳۸۹، نقل از مرآة الانوار.

۲ - علامه العلماء، سید عبد الله شبر، حق الیقین، ج ۲، ص ۶۴.

۳ - علامه فیض کاشانی، علم الیقین، باب الثانی، ص ۸۷۱.

۴ - محقق طوسی، تجرید، نقل از کشف المراد، ص ۳۳۷.